

ҚЫЗЫЛҚҰМ КҮЙШІСІ АҚБАЛА ЖАНҒАБЫЛУЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АРНАУ КҮЙЛЕР

Түйіндеме

Нұргүл БАХЫТБЕК Домбыра күйлерінің туындауы – әр өңірдің табиғатына, өмір сүру салтына, күйші-домбырашының орындаушылығына тән болып келеді және осымен байланысты домбыра күйлерінің өңірлік ерекшелігі айқындалады. Осы орайда анда-санда айтылып, оқта-текте жазылып жүрген Қызылқұмның күйшілік дәстүріне аз-кем тоқталсақ. Қазақ совет энциклопедиясында Қызылқұм шөлі – Әмудария мен Сырдария аралығындағы құмды алқап. Оның үштен бір аумағынан астамы Қазақстанда. Солтүстік батысы Арал теңізіне дейін, оңтүстік-шығысы Өзбекстандағы Зеравшан аңғары мен Нұратау тауларына ұласады деген Қызылқұмның қазіргі Қазақ еліне тиесілі бөлігінің көпшілігі Қызылорда облысында екені белгілі. Ертеректе бұл аймақты Сыр бойы деп атаған. Сыр бойындағы жырау-жыршылық пен күйшілік дәстүр "Қыр мен Сырға", яғни Қызылқұм мен Сырдария бойына тегіс тарап дамыған. Құмның қазағы, Сырдың қазағы деп, өзіміз бөліп тастайтынымыз болмаса, әншілік пен күйшілік дәстүрде көзге көрініп, құлаққа ұратындай айырмашылық жоққа тән. Әр өнерпаздың

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 2 / NİSAN
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Nurgül BAHYTBEK
Tölepergen
TOKJANOV

Қазақ ұлттық қыздар
педагогикалық
университеті,
nurgul.bahytbek@mail.
ru

Вак Доц. Проф.,
Құрманғазы атындағы
Қазақ ұлттық
консерваториясы,
torakhmet@list.ru

Gönderim Tarihi
Recieved
09.03.2022

Kabul Tarihi
Accepted
12.04.2022

Atf
BAHYTBEK, Nurgül,
TOKJANOV,
Tölepergen
(2022). "Қызылқұм
күйшісі Ақбала
Жанғабылұлының
шығармашылығындағы
арнау күйлер",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/2), 93-102.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

өзіне ғана тән орындаушылық ерекшелігі болса да, жалпы Сыр бойының дәстүрі деп аталады.

Тірек Сөздер: Шардара, Қызылқұм, Қызылқұм, Түркістан, Қайыпназар, тобықты, шаңқобыз, қоштасу.

KUII DEDICATION IN THE WORKS OF THE KYZYLKUM CUSHY AKBALA ZHANGABYLULY

Abstract

The occurrence of dombyra kui is characteristic of the nature of each region, the way of life, the performance of a kuishi – dombyra player, and in this regard, the regional specifics of dombyra kuies are determined. In this regard, we will talk a little about the kuishi traditions of Kyzylkum, which are sometimes mentioned and written in the there. In the Kazakh Soviet Encyclopedia, the Kyzylkum located between the Amu-Darya and the Syr Darya. More than a third of them are located in Kazakhstan. The north-west reaches the Aral Sea, the south-east reaches the Zeravshan Valley and the Nuratau mountains in Uzbekistan [1]. As you know, most of the part of Kyzylkum that belongs to the modern Kazakh country is located in the Kyzylorda region. In ancient times, this area was called the Syr boiy. The tradition of zhyrau-zhyrshy and kuishi "kyr and Syrga", that is, along the Kyzylkum and Syr Darya, has developed a smooth side. In the traditions of singing and kuishi, there is no difference between the Kazakh of sand and the Kazakh of cheese, if we do not separate ourselves. "I don't know," I said. This is a common tradition, although each performer has its own unique performance characteristics.

Key Words: Shardara, Kyzylkum, Zhetysai, Turkestan, Kayypnazar, tobykty, shankobyz, farewell.

Кіріспе

Ақбала Жанғабылұлының өмірнамасымен алғаш А.Сейдімбектің "Қазақтың күй өнері" монографиясынан таныстық. Одан соң І.Жақановтың радиохабары, 2009 жылы 16 қыркүйекте эфирге шыққан Сәрсенғали Жүзбайдың "Нар идірген" музыкалық радиохабары, Саян Ақмолданың бірнеше телехабары, А.Нұрсұлтанованың мақаласы мен 2016 жылы шығарған "Ақбала мен Шағдардың күйлері" DVD, өкінішке орай мұның бәрі бірін-бірі қайталаған ақпараттар. Күйші Ақбаланың күйлері бүгінгі күнге Шағдар Ақылбековтың орындауында жеткені жасырын емес.

Ақбала Жанғабылұлы 1884 жылы Шардараның арғы жағындағы Қызылқұм өңірінде туған. Ақбаланың ағасы

Қалдарбек Қуандық әжі, болыс болған. Ақбала жастайынан ерке болып, қолына домбыра ұстап, күйші бала атанған. Жеңелері "аппақ бала" деп Ақбала атап кеткен. 10-12 жасында елге танылған күйші болған. Елдің бір тыныш уақытында үкіні тағып, қара жорғаны мініп, ел аралап, күй тартқан. Кешегі «үлкен жылан» жылына дейін (1917 жыл) қазақтар жақсы өмір сүрген. Сол кездері өзінен үлкен

күйшілерден күй үйреніп, күй тартысқан. Әлшекей мен Еспанды көрген, өзінен кейін Қалдарбек, Қайыпназар ақындар Ақбаланың күйлерін қолынан үйреніп тартқан. Жалпы Ақбаланың көптеген шәкірттері соғысқа кетіп, еліне оралмаған.

Шағдар, Ақбаланың қарындасынан туған жиені. Ақбала ақ-сары келген, әдемі, дөңгелек жүзді, көздері алақандай ғана кісі болатын деп еске алады Ш.Ақылбеков. "Өмірінің соңында ауырып, біздің үйде болды. Қара үйде (киіз үй) тұрамыз. Ақбала шалқасынан жатып, күйлерді бірінен соң бірін тартатын. Біз, күйге құмар бірнеше бала Ақбаланың қолын көру үшін шаңыраққа шығып, қарап отыратын едік. Менің алты жасымда Ақбала қайтыс болып кетті. Маған домбыра жасап берді. Өзі он саусағынан өнері тамған кісі еді. Домбыра, қобыз, шаңқобыздарды өзі жасайтын және сол аспаптарды домбырамен қатар еркін тартатын. Шаңқобыз, қобыз аспаптарын қарындастары мен әпкелері де тартқан. Шаңқобызды қарындасына, қобызды әпкесіне тартқызып, өзі домбырамен қосылып, ән-күйлер тартатын. Қазіргі ансамбль ғой. Ақбала кешегі соғыс жылдарына дейін қобызды домбырамен қатар тартып жүрген, шаңқобызын да тастамаған. Өйткені қобыз өнері "Құмда" (Қызылқұм) өте жақсы дамыған. Соғыстан кейінгі жылдары ғана қобыз өнері тоқтаған. Өзі еңсесі түскен елді

жылата бермеу үшін, бір жағы кеңес үкіметінің де қобызға шүйліккені бар ғой".

Материалдар мен әдістер

Қазақтың күй өнері есте жоқ ескі замандарда қалыптасқанымен, оның зерттелуі, нотаға түсуі, кәсіби түрде дамуы академик Ахмет Жұбановтың есімімен тығыз байланысты. Күйлерді жинап, нотаға түсіріп, жік-жікке бөліп жүйелеп, күй мектептерін классификациялаған да А.Жұбанов болатын. Күні бүгінге дейін А.Жұбанов салған сара жолды шәкірттері жалғастырып келеді. Х.Тастанов, Т.Мерғалиев, М.Әубәкіров, А.Жайымов, А.Тоқтаған т.б. көптеген өнертанушылар, филологтар, оның ішінде қазақтың күй өнеріне үлкен үлес қосқан А.Сейдімбекті, С.Медеубекті атауға болады. Ал, Б.Аманов, Ә.Мұхамбетова, Б.Қарақұлов, С.Өтеғалиевалар күй өнерінің зерттелуін жаңа биікке көтергендер деп, тұжырымдауымызға болады.

Нәтижелер мен талқылау

Ақбаланың арғы аталары қай заманда екені белгісіз, Түркістанға келген. Негізі Семейлік Арғын, оның ішінде Тобықты. Әке-аталарының Қалдарбек, Жандарбек т.б. барлығы әнші, күйші болған.

Ақбала Жанғабылұлының туған жері Оңтүстік Қазақстан облысының Жетісай ауданына қарасты Қараөзек ауылы. "Ақбаланың күйлері жоғалып кетер еді мен болмағанда. Ақбаланың несібесіне мен бармын. Ауыл ішінде домбыра ұстап, Ақбаланың күйлерін тартады дегеннің бәрін жағалап шықтым. Ол кісінің соңында шоқырақтаған күйлері ғана қалды, әр жер-әр жері ғана. Яғни бір буынын бір кісі, тағы бір күйінің сағасын басқа біреу Ақбаланың күйі деп тартты. Әйтеуір, Ақбаланың тартқан толық күйі қалмай қойды. 1960 жылдардан бастап мен (Шағдар) Ақбаланың күйлерін жетілдіріп, ретке келтіріп жүрмін дейді, Ш.Ақылбеков (Нұрсұлтанова, 2011: 35).

Ақбала күйшінің күй тартудағы ерекшелігі, домбыраның дыбысын қобыз сияқты зарландырып

шығаратын болған. Оң қолдың қағып жатқаны білінбейтін, тек әдемі дыбыстар естілетін. Ән тартса да, күй тартса да бәрінде де сыңсыған дыбыс. Ақбаланың домбырасы жеті пернелі еді. "Осы жеті пернеден неше түрлі дыбыс шығатын еді. Біз де көзіміз көрген Ақбалаға барынша ұқсауға тырысып, домбыраның бетіне мүмкіндігінше қолымызды тигізбей, тақтайды тасырлатпай, жұмсақ тарттық (Тоқжанов, 2020:29)".

Ақбала күйлерінің көбісі көңілді, желдірме болып келеді. Оның себебі Ақбала болыстың інісі. Тамақтың тәттісін, киімнің жақсысын, тұлпарды таңдап мінген Ақбала, ауыл-ауылға барып, күй тартып жүрген. Қай ауылға барса да жұрт кілемін ала ұмтылады. Жан-жағының бәрі қыз-келіншек. Ойын-сауық, ән-күй. Қай ауылда болмасын, қай отырыста болмасын Ақбала шабыттанып, күй шығарып жүрген. Сондықтан Ақбала күйшіде арнау күйлер өте көп, солардың бір нешеуін мысал ретінде келтіре кетейік.

1. Қазаққа ғана тән сал-серілік дәстүрді ұстанған, әнші-күйші жігіттермен бірге еріп жүріп ән салып, күй тартқан қазақтың ару қызы Аянкештің өнеріне риза болған Ақбала "Аянкеш" деп күй тартқан.

2. Ақбаламен замандас Ұлмекен деген күйші өткен екен ілгеріде. Байдың қызы, ақылына көркі сай, домбыраны керемет тартатын Ұлмекеннің сұлулығы мен сән-салтанаты талай жігіттің жүрегіне шок болып түсіп, от болып лаулаған. Ақбалада Ұлмекенге арнап күй шығарған. Бұл күйінде тек ризалық көңіл ғана емес, шынайы ғашықтық оты сезіледі.

3. Сұлулығына ақылы сай Айжан сұлуға тең келер күйші болмапты. Әйткенмен, Айжан сұлу өзінің ұнатқан теңіне қосыла алмай, жарқырап күліп, жадырап жүре алмай жүреді екен. Сұлуға жаны ашыған Ақбала күйші «Айжан қыздың жүрісі-ай!» деп күй шығарып, қыздың көңілін көтерсе керек.

4. Ақбала күйші Сыр бойының дәулескері Әлшекеймен жиі кездескен. Әлшекейдің «Терісқақпайын» тыңдап, өзінің де "Терісқақпайын" Әлшекейге арнаған.

Мінеки, Ақбаланың өмірі де сұлу, күйлері де көрікті болғанға ұқсайды. Молшылықта, тоқшылықта өмір сүрген

күйшінің күйлері сұлу қыз-келіншектердің жүріс-тұрысына дейін күйге салған.

Қазақтың күй өнерінде мұндай құбылыстар Ақбалаға дейінде орын алған. Мәселен; Дәулеткерейдің "Жеңгем сүйер", "Көркем ханым", "Қос алқа", "Ақжелең" деген күйлері көп болған, ал Тәттімбеттің "Сылқылдақ" т.б. қыз-келіншектерге арналған күйлері бар.

1924 жылы «Қызыл отау» ұйымы құрылған. Ақбала осы «Қызыл отауға» мүше болып, өнерлі жастарды жинап, ойын-сауық үйрмесін басқарған. Қазақта ән-күйлерімен қатар би де болған. Осы биге арнап шығарған Ақбаланың күйіне қыздар билеген».

Міне, бұл Шағдар ақсақалдың өз әңгімесі. Өзі көзі көрген, туған нағашысы Ақбала күйші жайында білетіндерін айтқан. Бұған күмәндануға болмас. Алайда 2002 жылы жарық көрген белгілі ғалым, А.Сейдімбектің "Қазақтың күй өнері" монографиясына назар салсақ, Ақбала күнін зорға көріп жүрген, тақыр кедей болғанға ұқсайды. "...тұрмыс тауқыметі қаншалықты шырмаса да, Ақбаланың күйшілік талабына ата-анасы тосқауыл болмайды" немесе "Ақбала Баратбек деген байға жалданып, малын бағады (Сейдімбек, 2002:671)" деп жазған.

Күйші Ақбала өмірінің бізге беймәлім тұстары көп-ақ. Ал күйлері жөнінде жоғарыда өз ойымызды жаздық. Демек, алда үлкен еңбекпен, зерделі зерттеулердің күтіп тұрғаны айқын.

Ақбаланың шәкірттерінің көп болғанын жиені Шағдар да, ғалым А.Сейдімбек те жазады. Шағдардың айтуына қарағанда Қайыпназар, Рахат, Асыл, Шағдар, Қалдарбек, Әбдіраман, Елемес, Нұржамал, Садық, Қалыбек т.б. сынды соғысқа кетіп оралмағандардың ішінде Ақбала күйлерін жақсы орындаған күйшілер көп болыпты. Өкінішке қарай, Шағдардан өзге домбырашының «мынау Ақбаланың күйі еді» деп тартқан басы бүтін күйді естігеніміз жоқ.

Қорытынды

Тарихта «Қызылдар қырғыны» болып таңбаланған 1928 жылдар шамасы қазақ даласын да айналып өтпеген. Бұрынғы кеңестер одағында ең көп қиянат көрген қазақтар

екені бүгінгі күні жасырын емес. Міне, осындай «халық жауы», «бай-болыстың ұрпағы», «қожа-молда» деген желеумен, атып, асып, қудалап, түрмеге тоғыту өнер адамдарын да айналып өтпеген. Өмірінің ең қызық уақытын сал-серілікпен, қыз-келіншектерге күй арнаумен өткізген Ақбала, жасы ұлғайғанда елінен көшуге мәжбүр болады. 1932 жылы Әлшекей күйші қартайған шағында туған жерінен Тәжікстанға (Нұрымбетов, 2005:7), Шал Мырза Қарақалпақстанға (Тоқжан, 2002:175), ал Ақбала Өзбекстанға көшеді. Қартайған шақтарында туған жерден көшу кім-кімге де оңай тимегені анық, дегенмен осы уақиғаға байланысты көптеген күйлер дүниеге келген. Мәселен, "Қоштасу" деген күйлер жоғарыда аталған күйшілердің барлығында бар және бұл күй тек елімен қоштасарда шыққаны белгілі.

Өмірінің соңында елден көшіп, уайым шеккен Ақбала айықпас дертке тап болады. 1944 өмірден озған Ақбаланы Жизақтағы үлкен қорымға қояды.

Ақбаланың Әлшекейге арнаған "Терісқақпай" күйі.

Терісқақпай

Сыр бойында, заманында саусағынан күй тамған, жалпы қазаққа танымал болған Әлшекей күйші өткен. Әлшекейдің ел аралап күй тартып жүргенін көріп, Ақбала оның бірнеше күйлерін үйреніп қалады. Ақбаладан едәуір жас үлкендігі бар Әлшекей Ақбалаға арнайы домбыра үйретпегенімен күйшілік өнеріне үлкен әсер етеді. "Әлшекей "Терісқақпайды" осылай тартып отырушы" еді деп, өзінің "Терісқақпайын" Әлшекейге арнау ретінде

тартқан

екен.

Жылдам

mf

pf

f

The musical score is written in 6/8 time and consists of ten staves. The first two staves are in G major (one sharp) and contain the main melody with dynamic markings *mf* and *pf*. The third and fourth staves continue the melody in G major, with the fourth staff marked *f*. The fifth and sixth staves transition to E minor (two flats) and feature a more complex accompaniment with chords and eighth notes. The seventh and eighth staves continue this accompaniment in E minor. The ninth and tenth staves conclude the piece in E minor, with the tenth staff featuring a final cadence and a change in time signature to 6/8.

Қызылқұм күйшісі Ақбала Жангабылұлының шығармашылығындағы арнау күйлер

The image displays a musical score for a piece titled "Қызылқұм күйшісі Ақбала Жангабылұлының шығармашылығындағы арнау күйлер". The score is written in a single system with ten staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. The music is primarily composed of chords and short melodic phrases. A dynamic marking of *f* (forte) is present in the first staff. The score includes various musical notations such as beams, slurs, and accents. The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Нұрсұлтанова А. (2011) "Ақбала мен Шағдар күйші" Шағдардың орындауындағы күйлер DVD Астана
- Тоқжанов Т. (2020) Қызылқұм сарыны. Оқу құралы. Алматы.
- Сейдімбек А. (2002) Қазақтың күй өнері. Монография. - Астана.
- Нұрымбетов Е. (2005) Сыр сүлейі - Әлшекей. Алматы.
- Тоқжан Т. (2002) Сырлы сарын. Алматы.